

על משמר האומה מיכה יוסף ברדיצ'בסקי כפובליציסט פוליטי

אבנר הולצמן

א. 1903 – שנת צומת בחיי ברדיצ'בסקי וביצירתו

פעילותו הספרותית של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי השתרעה על פני כשלושים ושש שנים. ראשיתה אי-שם בשנת 1885 או 1886, עוד כשהיה תלמיד בישיבת וולוויץ שבליטא וחיבר את מאמריו הראשונים, שיוחדו לתיאור תולדותיה וצביונה של הישיבה. סיומה של פעילותו בנובמבר 1921, כיומיים לפני מותו, כאשר שכב על ערש דווי בביתו בברלין והכתיב לבנו עמנואל את הפסקאות האחרונות של הרומן מרים. בין שתי נקודות הציון האלה נמתח מסלול יצירה ענף ומסועף ביותר, רב-תחומים ורב-תקופות ותקופות משנה. בהתבוננות כוללת אפשר לחלק את מסלול היצירה הזה לשתי מחציות דומות באורכן ומנוגדות באופיין. המחצית הראשונה (1886-1902) היא תקופת הלימודים, הנדודים והמאבקים האישיים והספרותיים. במחצית זו צמח ברדיצ'בסקי ונעשה מבורר ישיבה פרובינציאלי הקורא לקבלת סמכותם הרוחנית של הרבנים למהפכן ולמנהיג ספרותי כובש ומסעיר אך שנוי במחלוקת, המטיף לשילובן של רוחות המערב בתרבות העברית ולשינוי ערכים כולל בתודעתו של היהודי המודרני. המחצית השנייה (1903-1921) היא בעיקרה תקופת ההסתגרות וההשתקעות בתחומי העיון, המחקר והכינוס, תחילה בברסלאו ולאחר מכן בעיר שקבע בה את מושבו בשנת 1911, בברלין. אמנם במחצית הזאת הוסיף נדבכים חשובים לכתיבתו, הן סיפורת הן הגות, אך עיקר מעייניו היה במפעל האיסוף של אגדות ישראל ועיבודן בכמה סדרות אנתולוגיות בעברית ובגרמנית ובמחקרי הקדמוניות שלו בתולדות היהדות והנצרות. בשנת 1903, שהיא נקודת התווך הכרונולוגית החוצה את שלושים ושש השנים האלה, הקים ברדיצ'בסקי את ביתו בברסלאו עם רעייתו רחל רמברג, ובה נולד בנו היחיד עמנואל. שנה זו הייתה שנת צומת לא רק בחייו הפרטיים אלא גם ביצירתו. מצד אחד עדיין ניכרה בשנה זו נוכחותו הספרותית-הציבורית במלוא עוזה, בבחינת המשך רצוף לפעילותו האינטנסיבית בשנים שקדמו לה – בשנה זו בלבד פורסמו כמאה (!) מאמרים, רשימות

וסיפורים מפרי עטו בעיתונות העברית, היידיש, הגרמנית והרוסית.¹ ומן הצד האחר גם נטבעו בה, ב־1903, דפוסי פעולתו של ברדיצ'בסקי כחוקר וכמכנס מקורות, וחיבוריו הראשונים בתחומים אלה קרמו עור וגידים: מת"ם (משנה, תלמוד, מדרש) – ילקוט אמרות מוסר מן התורה שבעל פה, והספר חיי משה – המציג גרסה מקורית של חיי משה רבנו על יסוד עריכה מהודשת של פסוקי המקרא.² השתקעותו הגוברת בתחומי העיון והמחקר נתנה את ביטויה, ובשנת 1904 כבר נעלם שמו של ברדיצ'בסקי לחלוטין מן העיתונות העברית. חיבורים אחדים שלו בלבד הוסיפו להתפרסם בידיש ובגרמנית.

המבקש לעמוד על טיבה ועל משמעותה של פעילותו הספרותית והעיתונאית השופעת בשנת 1903 יתקשה לעשות זאת משום שרבים מן החיבורים שפרסם בשנה ייחודית זו לא כונסו כלל בספריו, אלא נותרו פזורים בדפי העיתונים שראו בהם אור לראשונה; ואילו החיבורים שנאספו לימים בכתביו הובאו בהם לעתים קרובות בעיבודים ובשינויים מרחיקי לכת, פוזרו בין חטיבות שונות ושובצו במכלולים המטשטשים את הקשריהם המקוריים. הדברים שלהלן הם אפוא תיאור ראשון של חטיבת יצירה לא מוכרת, ובמרכזם עיון בפרשה שטרם זכתה מן המחקר לכל תשומת לב שהיא: פעילותו של ברדיצ'בסקי כפובליציסט מרכזי בעיתון הצפירה בשנת 1903 שהגיב בה על עשרות אירועים גדולים וקטנים בחיי הציבור היהודי. מתוך הרשימות הרבות שפרסם בהצפירה בשנה דרמטית זו – שנת הפוגרום בקייסנינג ופולמוס אוגנדה בתנועה הציונית – מצטיירות בחריפות ובבהירות לא שכיחות השקפותיו בשאלות הלאום והתרבות. בהירות זו נובעת ככל הנראה מטיבה של הסוגה העיתונאית, שחייבה את ברדיצ'בסקי לגבש תגובות קונקרטיות וממוקדות לזרם האירועים, ולחרוג מן הנוסחאות המחשבתיות העקרוניות שאפיינו את עיקר כתיבתו ההגותית עד לעת ההיא.

ב. ההתקשרות עם הצפירה

התמסרותו של ברדיצ'בסקי לכתובה בעיתונות בשנת 1903 נולדה לאמתו של דבר מתוך כורח פרנסה. כאשר קבע את ביתו בברסלאו בנובמבר 1902 (ובפועל הושלמה השתקעותו

1. בנספח א להלן רשומים על פי סדרם שבעים ושישה חיבוריו העבריים של ברדיצ'בסקי שפורסמו בשנת 1903. כנקודת מוצא להכנת הנספח שימשה הביבליוגרפיה נחלת מי"ב מאת דן אלמגור ושמואל פישמן (תל אביב תשמ"ב), אך כל הפריטים הרשומים בה נבדקו מחדש במקור ופרטיהם תוקנו בחלקם. על חיבורים עבריים אלה יש להוסיף עוד שבעה חיבורים ברוסית (תרגומים של סיפורים ומאמרים שלו שפורסמו בירחון ווסחוד), שלושה סיפורים וארבעה מאמרים שפורסמו בכתבי עת שונים בגרמנית ושש רשימות לפחות בידיש שפורסמו בשבועון יודישע פּאָלקסצייטונג. מבחינת כמות הפרסומים הייתה זו אפוא השנה הפורייה והאינטנסיבית ביותר ביצירת ברדיצ'בסקי.
2. ראו על כך בפירוט: ע' בן־גריון, רשות היחיד: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן־גריון) בעשרים שנותיו האחרונות, תל אביב תש"ם (להלן: בן־גריון, רשות היחיד), עמ' 205-214. החיבור הראשון לא הושלם ונותר גנוז בארכיון עד היום, והשני ראה אור רק ב־1965.

בה ב'1903) הוא קיווה שכלכלת המשפחה תושבת על מרפאת השיניים שלהם, שאשתו תשמש בה מרפאת שיניים והוא – טכנאי המסייע בידה, ואת זמנו הפנוי ייחד לעיון ולמחקר. אך היה ברור לו מלכתחילה שמרפאת השיניים עלולה שלא לבוא לידי ביסוס, ועל כל פנים זמן מה יידרש לביסוסה ואם אינו רוצה להיות סמוך על שולחנה של משפחה האמידה של רעייתו, יהיה עליו להיות לפי שעה על עטו. לשם כך בא בדברים עם עורכיהם של כמה כתבי עת בעברית, בידיש, בגרמנית וברוסית, לצורך הסדרת השתתפותו באכסנויותיהם.³ עם כך-ציון כן, שייסד באותם ימים את עיתונו הזמן, סיכם על כתיבת מאמרי ביקורת מפקידה לפקידה על המתהווה בספרות העברית. הוא חידש את קשריו עם השבועון המגיד ועם הירחון היהודי-רוסי ווסחוד. בעיתונות היידיש – המשיך להשתתף בשבועון יודישע פאָלקסצייטונג וקשר קשרים עם העיתון החדש דער פֿריינד. מלבד זאת, הציע את פרות כתיבתו לעיתונים שונים בגרמנית. לעומת זאת, ניתק את קשריו עם הירחון השילוח בשל הזלזול והאיבה שרחש לעורך החדש יוסף קלוזנר, שהחליף באותם הימים את אחד-העם. מגעים נוספים שקיים עם עורכיהם של כתבי עת באותה שנה (כגון היומון החדש הצופה והירחון החדש הקשת) לא הבשילו לכלל השתתפות בהם.

ההתקשרות החשובה ביותר שעשה בראשית שנה זו הייתה עם העיתון הוורשאי הצפירה בעריכתו של נחום סוקולוב. זה היה, לאמתו של דבר, חידושו של קשר נוסף, משום שסוקולוב ליווה את כתיבתו של ברדיצ'בסקי מראשיתה, ובשנת 1886 היה הראשון שקיבל לדפוס את חיבוריו של הצעיר האלמוני, הן בהצפירה הן בשנתון האסיף. מאז ידעו יחסיהם עליות ומורדות, ואף ההערכה שרחשו איש לרעהו עברה במרוצת השנים תנודות ותהפוכות.⁴ הפעם הקצה סוקולוב לברדיצ'בסקי מקום מרכזי בעיתונו: הוא סיכם עמו שיכתוב דרך קבע, אחת ליומיים, רשימות פובליציסטיות קצרות מענייני דיומא. אף התשלום סוכם מראש: שלוש קופיקות לשורה. סוקולוב הבהיר לברדיצ'בסקי כי אינו מתכוון להטיל מגבלות כלשהן על דעותיו ('כלום אינקוויזיטור אנכי להטיל על חושב כמוך אזיקי פרוגרמא שלי?', כתב לו), אבל דרש ממנו להתאים את סגנונו ובעיקר את אורך מאמריו לרוחו של העיתון ולאופיו: 'הצפירה צריכה למאמרים ראשיים קצרים בעניינים כלליים ועבריים. ארבעים-חמישים שורות המאמר. הטימאטים [הנושאים] צריכים להיות מן הזמן, עניינים חיים או כמו שאומרים שאלות בוערות. בחלק הספרותי: רצוניות חדות וקצרות: Essays קצרים [...] בעד הצפירה יכשרו רק פכים קטנים – ויפים [ההדגשות במקור].'⁵ הדברים

3. לפרטים ראו: 'פרקי יומן, דצמבר 1902 – דצמבר 1904', בתוך: א' הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, ה, תל אביב תשנ"ב (להלן: הולצמן [עורך], גנזי מיכה יוסף), עמ' 41-70; וכן במכתב אל יעקב רמברג המובא בנספח ב להלן.

4. ראו בפירוט: א' הולצמן, 'הסופר ועורכו: בין מיכה יוסף ברדיצ'בסקי לנחום סוקולוב', בתוך: א' הולצמן, הספר והחיים: מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ירושלים תשס"ג (להלן: הולצמן, 'הסופר ועורכו'), עמ' 127-172. המאמר כולל את חליפת המכתבים המלאה בין ברדיצ'בסקי לסוקולוב.

5. מכתבו של סוקולוב לברדיצ'בסקי, 21 בינואר 1903. הולצמן, 'הסופר ועורכו', עמ' 148-149.

עולים בקנה אחד עם מגמתו של סוקולוב באותן השנים לעשות את הצפירה עיתון יומי מודרני בנוסח אירופי, המשקף את דופק החיים ואירועיהם, ולסלק ממנו את שרידי הנוסח המשכילי הישן.⁶

חמישים ושלוש רשימות פרסם ברדיצ'בסקי בהצפירה בשנת 1903, הן פורסמו בדרך כלל בעמוד הראשון של העיתון בכותרת הקבועה 'על הפרק'. כמחצית מהן שולבו לימים במדורים שונים בכתביו, רובן בשינויי נוסח קלים או חסרי משמעות, וכמחציתן נותרו גנוזות בדפי העיתון. נראה כי קיבל את הנחיותיו של סוקולוב והתאים את סגנון כתיבתו לצורכי העיתון. רשימותיו קצרות וממוקדות, וכל אחת מהן מעלה לדיון סוגיה ציבורית, פוליטית או ספרותית עכשווית וגוורת מן המקרה הפרטי הנדון עמדה עקרונית ברורה. אופייני ומאלף שברדיצ'בסקי לא ניצל את ההיתר שקיבל מעורכו לעסוק גם בעניינים שמחוץ לתחום ישראל ויחד את כתיבתו אך ורק לענייני הציבור היהודי. את דעותיו בסוגיות פוליטיות בין-לאומיות או בסוגיות שעניינן התרבות הכללית – שנראו לו חריגה מגבולות שליחותו הספרותית-הפומבית – שמר, כדרכו, בינו לבינו ונתן להן ביטוי רק ביומניו האישיים. נראה כי סוקולוב עמד בדיבורו ולא צנזר את דעותיו של ברדיצ'בסקי: 'יש לך מעין אוטונומיה להשמיע את דעותיך שהן לפעמים אקסצנטריות ופרדוקסיות', כתב לו ב-7 באוגוסט באותה שנה,⁷ אם כי התיר לעצמו, כהודאתו, למתן לעתים את סגנון החריף של הרשימות – דבר שהיה בעיני ברדיצ'בסקי הרגיש ומהיר החמה גילוי של עריצות בלתי נסבלת. לא היה זה אלא חלק מתוך חיכוכים והתנגשויות חוזרים ונשנים שאפיינו את הקשר בינו ובין מערכת הצפירה כל אותה שנה. כל עיכוב בפרסום רשימותיו, בתשלום שכר הסופרים עליהן או במענה לפניותיו היה בעיני ברדיצ'בסקי לא רק פגיעה בכבודו שלו אלא חילול כבודו של העיתון העברי, האמור לשמש מופת ולחנך לסדרים מתוקנים בתוקף תפקידו כאחד ממקנשיה של התרבות העברית המתהווה.⁸ לכן הוצרך סוקולוב לשכך מדי פעם את חמתו בדברי התנצלות או בדברי נזיפה, ולחשוף בפניו משהו מן הלחצים המגוונים המאפיינים את עבודתה של מערכת עיתון יומי ומונעים אותה לעתים מלנהוג על פי הנורמות החמורות שציפה להן ברדיצ'בסקי. מכל מקום, נראה כי הוקיר את השתתפותו הקבועה של ברדיצ'בסקי בעיתונו, ובתוך העומס היומי שהיה נתון בו מצא זמן מפעם לפעם לדאוג ליישור ההדורים בינו ובין המערכת ולשגר אליו מכתבי הרגעה מפורטים.

6. וראו: ש' שטיפטל, 'נחום סוקולוב כעיתונאי וכעורך', קשר, 8 (נובמבר 1990), עמ' 55-63.

7. הולצמן, 'הסופר ועורכו', עמ' 155.

8. ביטוי מקיף להשקפתו זו על תפקידו התרבותי של העיתון העברי נתן ברדיצ'בסקי באותה שנה במכתבו לעורך הזמן בן-ציון כץ. המכתב נדפס בתוך: הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, עמ' 63-70. במכתב זה תיאר את העיתון העברי כ'במה עליונה שופטת על אודות כל המעשים והחזיונות בספר ובהיים', וציין כי 'חובה קדושה על כל מי שאינה לו אלוה מקום ציבורי לעשותו באמת לאוהל מועד מאסף לכל המחנות ולכל הדעות'.

ג. עיקרי המצע התרבותי

הקפדתו היתרה של ברדיצ'בסקי על תקינותם של סדרי העבודה במערכת הצפירה אפיינה את יחסו אל מוסדות התרבות העבריים בני זמנו והשתקפה בכמה וכמה מרשימותיו. נראה כי ראה בתפקידו העיתונאי, בין היתר, מעשה חינוכי מתמשך שנועד להעמיד את קוראיו ועמיתיו על חשיבותם של סדרי תרבות נאורים ומתוקנים כמו אלה השוררים בקרב אומות העולם. ביטוי עקרוני לתפיסה זו נתן ברשימתו 'הבדלה',⁹ שקבע בה כי יסוד התרבות מצוי בהבחנה בין דבר לדבר, ובעיקר בחוש המידה הנכון – תכונה החסרה לחלוטין בקהילת הספרות העברית. אין אצלנו הבחנה בין סופרים גדולים לנמושות ובין כתיבי מופת לזיבורית, קבל. הרעיון שהועלה באותם הימים – לייסד אגודת סופרים עבריים – נראה לו פסול משום שהוא עלול ליצור שוויון ערך מדומה בין סופרים אמתיים ובין הרבים המתנאים בתואר סופר בלי שיהיו ראויים לו. ברשימתו 'היה והוה'¹⁰ קבע כי היעדר החוש ההיסטורי בקרב סופרי ישראל מונע אותם מלהבחין מה יש לנו כיום ומה אינו אלא חלק מתרבות עתיקה שכבר אינה נחלתנו, והערבוב הזה אוכל בנו בכל פה. עוד ערבוב שהתריע עליו היה טשטוש הגבולות הרווח בין ספרויות היהודים בלשונויותיהן השונות. ברשימתו 'אחת ושתיים'¹¹ שלל את מנהגם של סופרי ישראל לתרגם את יצירותיהם מידיש לעברית ולהפך. הוא קבע כי לכל לשון מרחב התבטאות אוטונומי ייחודי, והסופרים המתרגמים את יצירותיהם מטשטשים אותו ופוגעים בכך ברוח היצירה, וממילא יוצרים בלבול מושגים בקרב הקוראים שאינם יודעים אם מה שניתן להם הוא בכלי ראשון או בכלי שני. ברשימות אחרות התריע על עוד סוגים של עירובי תחומים שאינם תרבותיים בעיניו המתבטאים אפילו בוטות כמו תוכן של מודעות הפרסומת המובאות בעיתונות העברית. קלות ראש וחוסר תרבות הם לדון בעניינים עמוקים ונכבדים כמו תולדות החינוך העברי או שינוי הקו של הירחון השילוח במודעות פרסומת ולא בחיבורים עיוניים מעמיקים, קבע ברשימתו 'בפתחי שערים'.¹² ברוח הזאת מחה ברשימתו 'נאה דורשים'¹³ על סילוק שמו של אחד העם משער השילוח עם פרישתו מן העריכה, שלא כנוהג התרבותי המקובל המחייב לזכור את המייסדים הראשונים של כל מפעל, וגינה את התפארותו של יוסף קלוזנר, העורך החדש, במעשה ידיו במודעת הפרסומת של הירחון. ברשימתו 'בחכמה ובמנין'¹⁴ אף מתח ביקורת על העיתונים היהודיים

9. כל מראי המקום לרשימותיו של ברדיצ'בסקי שיוזכרו להלן נמצאים בנספח א ומסודרים לפי זמן פרסומן של הרשימות בעיתונות. כדי להקל את מציאתן, יובא לאורך המאמר תאריך הפרסום של רשימות שיוזכרו; 10.5.1903.

10. 17.6.1903.

11. 27.8.1903.

12. 25.2.1903.

13. 11.9.1903.

14. 8.3.1903.

המכובדים די וועלט וכן ווסחוד על שמהירו למסור את מודעותיהם לפרסום בירחון החדש הקשת לפני שהיה די מידע בידם לעמוד על טיבו ועל טיב עורכו.

אותה שאיפה למידה הנכונה, הנשמרת מכל הפרזה, הדריכה אותו ברשימות ששלל בהן את נטייתה של הביקורת בת הזמן להריע ולהשתלהב בלי סיבה של ממש. רוגז מיוחד עוררו בו מאמרי הביקורת הנלהבים של מרדכי אהרנפרייז, רעו משכבר הימים. ברשימתו 'אני מאמין'¹⁵ תהה על קריאות הגיל של אהרנפרייז לנוכח 'סימני התחייה' שדימה למצוא בספרות העברית הצעירה. לדעתו של ברדיצ'בסקי, היו אותן היצירות עצמן שהעלה המבקר על נס ספוגות נכאות רוח ויאוש דווקא. ברשימתו 'הפרזה'¹⁶ גינה את התלהבותו היתרה של המבקר מיצירתו של שלום אש, הסופר הצעיר, המדובר והנחשב ביותר בימים ההם, וסיכם: 'אוי לנו ממבקרים מפריזים: יטעו את הקהל, יטעו את עצמם'. ביומנו הוסיף על כך משפט נרגז: 'ביקורות ספרותיות של אהרנפרייז ב"השילוח" – מוטעות ומסולפות. יש לאטום את האוזניים'.¹⁷ אולי כדי להיות בעצמו מופת למידה ביקורתית נכונה ולהבחנה בין עיקר לטפל, פרסם ברדיצ'בסקי באותה השנה בחצי־שבועון הזמן¹⁸ ובשבועון המגיד¹⁹ כמה מאמרי ביקורת על יצירות פרוזה עבריות חדשות, ונקט בכלם גישה מתונה ומאוזנת. במאמרים שיבח את נקודות האור ביצירות שביקר, אך עם זאת לא העלים עין מפגמיהן ואף פסל את הגרועות שבהן. בד בבד הפנה את תשומת הלב ליזמות ולמפעלים שתרמו בעיניו לבנייתו של חלל תרבותי תקין ובריא. ברשימתו 'קריית ספר'²⁰ למשל שיבח את הוצאתו של קטלוג ביבליוגרפי המאפשר להשליט מעט סדר בשוק הספרים הפרוע ולגבש רושם מהימן על רשימות המצאי של עולם הספר היהודי. ברשימתו 'מדרש ומעשה'²¹ הפליג בשבחו של יוסף חזנוביץ, יוום הקמתה של הספרייה הלאומית בירושלים. הספרייה הייתה בעיניו בבחינת מוסד ממש בר קיימא שאין ערוך לחשיבותו, והוא המליץ לקוראיו להתגייס ולתמוך בביסוסה. עוד תכונת יסוד רצויה של התרבות העברית ששיווה ברדיצ'בסקי לנגד עיניו הייתה החיבור האורגני הנכון בין הווה לעבר. את עיקרי גישה זו ביטא ברשימתו 'מוקדם ומאוחר'²² שכתב בה כי ספרות ישראל חסרה לחלוטין תודעה של רצף תרבותי, הסופרים אינם מכירים את קודמיהם וממציאים מחדש מחשבות שכבר נחשבו. עוד קרא ברשימה זו לתת כבוד לתלמידי חכמים, כוהני התרבות, להכיר בקיומה של מעלה רוחנית ולירוא מפני מנהיגים

15. 17.4.1903.

16. 19.10.1903.

17. 'פרקי יומן', דצמבר 1902 – דצמבר 1904, בתוך: הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, עמ' 52.

18. 'מעט לעת (I)', 22.1.1903; 'מעט לעת (I)', 3.2.1903; 'מעט לעת (I)', 6.2.1903; 'מעט לעת (II)',

19.12.1903; 'מעט לעת (III)', 5.3.1903.

19. 6.8.1903, 'סבלנות',

20. 25.3.1903.

21. 29.4.1903.

22. 19.2.1903.

רוחניים. גם ברשימתו 'זכרון לראשונים'²³ נתן ביטוי לעמדה זו. ברשימה הלין על היעדרה של רציפות הזיכרון בספרות העברית: סופרי העבר נשכחים, אין דואג לשימור זכרם, ולכן אין תרבות ההווה נשענת על יסודות של קיימא. מתוך העמדה העקרונית הזאת נגזרו כל מיני הערות והמלצות הכלולות ברשימות אחרות שפרסם באותה שנה במדורו בהצפירה. ברשימתו 'הווה ועבר'²⁴ הסתייג מתכניו של נחום סוקולוב להוציא לאור אנציקלופדיה עברית גדולה. החיטוט בעבר – לדבריו – לא יביא תשועה תרבותית אם אין עמו חיבור חזק לחיי ההווה וצרכיו, ולפיכך ריבוי המלומדים היהודים ההופכים בגווילים עתיקים אין בו כדי להפרות את תרבות ההווה. ברדיצ'בסקי לא היה רק נביא זעם הוא גם הציע מרשמים משלו ליצירת החיבור הנכון בין עבר להווה: ברשימתו 'ספרי אגורה'²⁵ הציע להוציא לאור קונטרסים עממיים דקים ובהם פניני מחשבה ויצירה בני דורות קודמים; ברשימתו 'השירה מאין תימצא'²⁶ הסב את תשומת הלב לחיוניות הטמונה באגדות העתיקות, ובייחוד באלו המנציחות את החלוצים, הבודדים והמורדים בתולדות ישראל; וברשימתו 'למקרא ולשעשועים'²⁷ קרא להוציא את כתביהם של טובי המשוררים במהדורות עממיות פשוטות ונגישות, במקום להשתעשע בהוצאת מהדורות פאר מאוירות שאינן בהישג ידו של הקורא הממוצע. ברוח הזאת התרה מפני סכנת השכחה האורבת לסופרים שזה עתה הסתלקו מן העולם, וברשימתו 'קרן קיימת'²⁸ הציע למשל לדאוג להוצאת מהדורה של מיטב כתבי ראובן אשר ברודס, מן הבולטים בסופרי ההשכלה העבריים, שנפטר זמן קצר לפני כן. דומה כי גם בעניין זה ביקש ברדיצ'בסקי להיות נאה מקיים ולא רק נאה דורש, ובד בבד עם רשימותיו הפרוגרמטיות בהצפירה פרסם בחצי־שבועון הזמן מאמרים על סופרים ועל חיבורי יסוד מדורות קודמים ומן העבר הקרוב, שנראו בעיניו ראויים לתשומת לב: על האוטוביוגרפיה של שלמה מיימון,²⁹ על הספר רומא וירושלים של משה הס,³⁰ על ראובן בריינין³¹ ועל זלמן אפשטיין.³² אולי מפתיע לגלות מעיון ברשימות אלה שברדיצ'בסקי – לכאורה ראש המטיפים להרחבת גבולותיה של התרבות העברית באמצעות אימוץ ושאלה של סממנים מתרבות אירופה – נמצא דווקא אחד משומרי החומות המובהקים של ספרות ישראל. כבר צוין לעיל שלא מצא

.13.5.1903 .23

.1.2.1903 .24

5.4.1903 .25

.16.4.1903 .26

.15.3.1903 .27

.16.3.1903 .28

.12.10.1903 ,II 'אנשים וספרים: .29

.24.11.1903 ,IV 'אנשים וספרים: .30

.30.9.1903 ,I 'אנשים וספרים: .31

.10.11.1903 ,III 'אנשים וספרים: .32

לנכון לעסוק במדורו ולו פעם אחת בסוגיה מסוגיות הספרות הכללית, אף על פי שהיה מעורה ומעודכן בה היטב, כמו שמשקף ברישומים מפורטים שניהל ביומנו.³³ ולא זו בלבד אלא שברשימותיו הזהיר במפורש מפני הרכנת הראש היהודית המסורתית לפני הגויים ותרבותם, וקרא לבצר את ייחודה של ספרות ישראל ולהעמיק את שאיבתה ממקורותיה הפנימיים: את רשימתו 'הערות'³⁴ ייחד לגינוי הקהל העברי וספריו על שהם מתבטלים לפני תרבות הגויים והלשונות הזרות ועל שהם מזניחים, מבטלים ושוכחים את הספרות העברית וסופריה; ברשימתו 'סרחה העודף'³⁵ קבע כי אוצרות התרבות הלאומית נועדו לשמש את בני הלאום שיצר אותם ולהעשירם, ואם הם נפוצים אל בני לאומים אחרים ותרבויות אחרות ומשפיעים גם עליהם, הרי זהו רק סרחה עודף לתפקידם העיקרי; ברשימתו 'עבר ולעז'³⁶ ציטט מתוך הסכמה מודגשת את דברי המלומדים רפאל קירכהיים ושי"ד לוצאטו על הצורך לדבוק בעברית ולשכללה בלי להיכנע ללעז; ברשימתו 'יהדות ואנושיות'³⁷ לגלג על ה'הרשאות' שקיבל יוסף קלוזנר מחכמי אירופה לתת לשירה, להומור ולסטירה מקום גדול יותר בהשילוח, בעוד האסמכתאות לכך מצויות בשפע בספרות העברית מקדמת דנא; ברשימתו 'חומר לבניין'³⁸ הזהיר מפני נטייתם של סופרי ישראל ממזרח אירופה להעדיף יתר על המידה את פרותיה של חכמת ישראל המערב אירופית, וקבע כי אלו ואלו – הפובליציסטיקה העברית המזרח אירופית והמחקר המערבי בנוסח חכמת ישראל – הם נדבכים הכרחיים להבנת עולמנו ומשניהם גם יחד אפשר להסיק מסקנות על העבר ועל ההווה; את השקפתו בעניין הצבת הלשון העברית במרכז מעשה הבנייה התרבותי ביטא ברשימתו 'השפה',³⁹ שהסתייג בה מן הניסיונות החפוזים דוגמת ניסיונותיו של אליעזר בן-יהודה להרחיב את הלשון הרחבה מלאכותית, והמליץ להניח לה להתרחב ולהתפתח בדרך הטבע, מתוך צורכי החיים, ובעיקר בידי סופרים ומשוררים.

ד. על המצפה: אחריות כללי-יהודית

עמידתו של ברדיצ'בסקי על משמר התרבות העברית המתחדשת הייתה רק רובד אחד במכלול עבודתו הפובליציסטית בהצפירה, וניכר כי לא הייתה לו חזות הכול. בה בעת ראה את

33. וראו: א' הולצמן, 'הרהורים על סופרי אירופה [בצירוף מבחר קטעי יומן מן השנים 1903-1908]', בתוך: א' הולצמן, הספר והחיים: מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ירושלים תשס"ג, עמ' 99-108.

34. 24.7.1903.

35. 2.4.1903.

36. 7.5.1903.

37. 8.3.1903.

38. 29.5.1903.

39. 24.3.1903.

עצמו כמי שצופה ומביט בחיי היהודים בכל אתר, וייתד לא מעטות מרשימותיו לתגובות ולהערות על היבטים שונים של הקיום היהודי המסורתי והקיום היהודי המודרני שנראו לו טעונים שימור, טיפוח או תיקון. גם בנושא זה מזומנת הפתעה למי שהורגל לראות בברדיצ'בסקי בעיקר מהפכן־מרדן הקורא לקעקע את הקיום היהודי רב־הדורות ברוח הסממה הניטשאנית האהובה עליו 'כדי לבנות מקדש צריך להרוס מקדש'.⁴⁰

דוגמה מאלפת לשמרנות הזאת היא רשימתו הלא צפויה 'עבודה שבלב'.⁴¹ חלקה הראשון מיוחד לתייעת עלבונה של החזנות, מלאכת קודש שקרנה ירדה בדורות האחרונים, ובחלקה השני הוא קובל על הרישול הנורא שפשה לאחרונה באיכות הדפסתם של ספרי קודש. אילולא ידענו מי הכותב, דומה היה עלינו כי מדובר באחד משלומי אמוני ישראל המרצה את טענותיו בלב מורתח, ואולם אין זו דוגמה יחידה: ברשימתו 'סדרים'⁴² התרפק ברדיצ'בסקי על הווייתו של ה'חדר' המזרח אירופי המסורתי, והביע את החשש שאמנם הרפורמות השונות בחינוך היהודי יביאו לידי מוסדות חינוך מתוקנים, אך הם יחסרו את הנשמה היתרה ששררה ב'חדרים' הישנים על כל פגמיהם ובטלנותם, ובכך יצא שכרן בהפסדן; מדי פעם ייחד מקום לסקירה של ספר קודש מובהק, ומתוכה ניכרה המיית לבו ודבקותו בדת. ברשימתו 'כנסת ישראל'⁴³ הציג למשל את הספר שבחי כנסת ישראל שבו תפילות ותחנונים מלוקטים בידי יצחק ליפץ משדלץ; בהמיית לב, המבוססת על ניסיונו האישי בצעירותו, קונן ברשימה 'עבדים'⁴⁴ על חיי העבדות הקשים של החנוונים היהודים במזרח אירופה;⁴⁵ וברשימתו 'אות נאמן'⁴⁶ אף הגדיל ברדיצ'בסקי לעשות, ומתוך הזדהות ציטט מדברי נחום סוקולוב בזכות הדבקות בדת שמשמשת ערובה להישמרות מפני יצר הרע המדיח יהודים לרדת איש לחי חברו ולנקוט תחבולות פסולות במסחר.

אותה הרגשת אחריות כלל־יהודית ניכרת גם בהתעניינותו העקיבה של ברדיצ'בסקי במצבן של קהילות יהודיות ברחבי העולם. ברשימתו 'שבטי ישראל'⁴⁷ ביטא את העיקרון שלפיו מלבד הגורל הלאומי והדתי המשותף יש ייחוד לכל אחת מתפוצות ישראל, תנאים מיוחדים וצרכים מיוחדים, ויש לחקור ולדעת את המשותף וכן את המפריד והמייחד.

40. סממה זו הוצבה בראש מאמרו המקיף 'זיקנה ובהרות' (בתוך: ממזרח וממערב, ד [1899], עמ' 109-124), והיא מהדהדת במקומות נוספים בכתביו.

41. 30.3.1903.

42. 19.3.1903.

43. 28.5.1903.

44. 30.4.1903.

45. נושא זה - דאגות הפרנסה של הסוחרים והחנוונים היהודים בתחום המושב - הובלט באותה שנה ברשימותיו ביידיש, כגון 'מזל' (יודישע פּאָלקסצייטונג, 1.7.1903) ו'מסחרים' (יודישע פּאָלקסצייטונג, 19.8.1903), וכן קיבל ביטוי סיפורי קונקרטי בסיפור 'שלוש מדרגות' (30.4.1903).

46. 31.3.1903.

47. 22.6.1903.

ברדיצ'בסקי היה צמא ללמוד ולהכיר את יהדות ארצות הברית למשל. ברשימתו 'חסרון להימנות'⁴⁸ הציג את אכזבתו מספרו של מרדכי רייזין תולדות היהודים באמריקה; רייזין התמקד לדעתו בעניינים טפלים, ולא עלה בידו לשרטט תמונה היסטורית מהימנה על פרשת ההתיישבות היהודית בעולם החדש. באותו עניין, ברשימתו 'כמתוקנים שבהם',⁴⁹ תמך בקריאתו של סוקולוב לרבנים לדאוג לגורלם של המהגרים היהודים באמריקה במקום לייסרם בתוכחות על התרחקותם מן המצוות.

בתוך גילויי ההתעניינות של ברדיצ'בסקי במצב היהודים בעולם הובלעו השקפות והנחות ברורות בדבר צביונו של הקולקטיב הלאומי וגורלו. בדבריו ניכרים בביורר סימני הרקע המשכילי שלו, שכן הוא חוזר ומתריע על אופיו הלא פרודוקטיבי והלא מחונך של הקיבוץ היהודי לתפוצותיו. ברשימתו 'מבראשית'⁵⁰ למשל סיכם את רשמיו מקריאת מאמר על חרושת הטקסטיל בביאליסטוק והטעים את החשיבות שבהקניית הרגלי עבודה שיטתיים ליהודים ובחינוכם לחיים יצרניים במקום שיתמסרו לעסקי תיווך או שידלגו באקראי מעיסוק לעיסוק. בחלקה השני של אותה רשימה הביא ראיה לזרותה של העבודה היצרנית ליהודים: פרשת כישלוננו של יהודי אנגלי, יונה ברגטהייל שמו, להעביר לדרום אפריקה כמה עשרות משפחות יהודיות מאירופה ולהכשירן שם לעבודה חקלאית. הרקע המשכילי ניכר גם ברשימתו 'שה"י פה'⁵¹ שתמך בה בביקורתו של נחום סוקולוב על הרישול שיהודים נוהגים ברישום שמות ילדיהם ברשומות המדינה, הנובע מן הזלזול המסורתי בסדרים ממלכתיים מתוקנים. מלבד הרקע המשכילי, עולה ומבצבץ גורם חזק יותר לביקורתו – המניע הלאומי. ברדיצ'בסקי ניסה להתחקות ברשימותיו על סימנים לתודעה לאומית ייחודית בקהילות ישראל חוץ מלכידותן הדתית, וחזר והביע את אכזבתו מהיעדרה של תודעה כזאת: ברשימתו 'בינו שנות עולם'⁵² סקר את הספר לקורות היהודים בקיבוץ מאת ישראל נחום דרבסקי. לדבריו מצטיירת מן הספר תמונה עגומה של אלף שנות אולת יד יהודית, שלא הותירה אחריה שום נכס רוחני של קיימא ושום סימן של עצמיות לאומית אלא רק שרשרת מכאיבה, חסרת תוחלת, שיש בה פגעים, קרבנות והשחתת הכוחות לריק; ברשימתו 'בראשית'⁵³ קבע, בעקבות ידידו הכלכלן והסופר חיים ד' הורביץ, כי התעשרותם של סוחרים יהודים מסוימים אינה מועילה כלל לרווחתה הכלכלית של אומתם; וברשימתו 'ועינינו רואות וכלות'⁵⁴ הראה שדבר דומה קורה גם בתחום התרבות – היוצרים היהודים המשגשגים מחוץ לגבול ישראל אינם תורמים בעצם דבר לביצורה של התרבות הלאומית שיצאו מתוכה.

- .23.6.1903 .48
- .18.3.1903 .49
- .22.2.1903 .50
- .31.3.1903 .51
- .14.5.1903 .52
- .12.3.1903 .53
- .18.3.1903 .54

ה. בעד הציונות המעשית

רק טבעי אפוא שהלך מחשבה זה הביא את ברדיצ'בסקי להציב במרכז התעניינותו את ההתעוררות הציונית שהתרחשה באותן שנים לנגד עיניו. ואכן, כעשרים וחמש מרשימותיו בהצפירה יחדו לבירור היבטים שונים ומגוונים, אקטואליים ועקרוניים של המעשה הציוני על כל הקשריו – המדיניים, הטריטוריאליים, הדתיים, הכלכליים ובראש ובראשונה התרבותיים.

הגותו הציונית של ברדיצ'בסקי כבר זכתה לכמה תיאורים מקיפים, בעיקר על יסוד מסותיו המכונסות.⁵⁵ תיאורים אלה מדגישים את המורכבות עד כדי פרדוקס המאפיינת את ציוניותו של ברדיצ'בסקי: את העובדה שנעשה מקור השראה לאנשי העלייה השנייה אף על פי שלא ביקר מעולם בארץ ישראל ולא שקל בכובד ראש לעלות אליה; את הסתייגותו מן התנועה הציונית הממוסדת בה בעת שתמך בלהט בציונות כרעיון וכמעשה; את קריאתו ל'הגשמה אישית', כלומר למהפכה רוחנית פנימית בתודעתו של כל יחיד כתנאי מוקדם לעלייתו ארצה; את אמונתו העמוקה בצדקת הציונות בצד הייאוש העמוק לא פחות מסיכויי הגשמתה; ואת השילוב המיוחד במינו בין מקסימליזם מדיני, כלומר השאיפה לממש את חזון הריבונות בגבולות הארץ המובטחת, הנשען על חזון קדומים עברי, ובין ראייה מינימליסטית מפוכחת המודעת עד כאב למגבלות המציאות ואפשרויותיה. כל היסודות האלה נמצאים כך או אחרת גם ברשימותיו של ברדיצ'בסקי בהצפירה, אבל בצדם מתבלטים יסודות אחרים שנראה כי היטשטשו והובלעו במשך השנים. דומה כי הכתיבה העיתונאית המגיבה על אירועי היום-יום חושפת את השקפתו הציונית של ברדיצ'בסקי בבהירות ובמוחשיות הנעדרת לעתים ממסותיו העקרוניות המסכמות, ומציגה אותו כציוני מעשי חילוני קונקרטי, חד-משמעי וחסר עכבות הרבה יותר מזה המצטייר מכתביו המקובצים והמעובדים.

על נחיצותו העקרונית של פתרון לאומי לשאלת היהודים עמד ברדיצ'בסקי במסותו 'בין המצרים'.⁵⁶ במסה זאת הציג בהריפות את הסתירה בין חתירתם של היהודים לזכויות אזרחיות בארצות מושבם ובין שאיפתיהם הלאומיות המרחיקות אותם מסביבתם ודנות אותם לחיים טרגיים של קרע בין 'מבית' ל'מחוץ'. פיצול זה שבין קיום פיזי בגלות ובין כיסופים לטריטוריה לאומית עצמאית חוזר ומוצג בדבריו מנקודות ראות שונות: ברשימתו 'שנוות'⁵⁷ קבע כי לו הייתה ליהודים ארץ משלהם יכלו מקצתם לעזבה ולהשתקע בנכר בלי לסכן את הגוף

55. ראו במיוחד: ש' הלקין, 'גאולה ענייה כזו: הגותו הציונית של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי', בתוך: ש' הלקין, דברים וצידי דברים בספרות, תל אביב תשמ"ד, עמ' 67-85; נ' גוברין, 'מ"י ברדיצ'בסקי והרעיון הציוני', בתוך: הנ"ל, דבש מסלע, תל אביב תשמ"ט, עמ' 13-37; א' הולצמן, 'בסימן הפרדוקס: ברדיצ'בסקי, ברנר וארץ-ישראל בימי העלייה השנייה', בתוך: הנ"ל, הספר והחיים, עמ' 257-275.

56. 10.3.1903.

57. 22.7.1903.

הלאומי כולו, אך כאשר כל העם שקוע בארצות זרות ומשתתף בכניינן קורעת אותו שניות חסרת תקנה המפוררת את אחדותו הלאומית; ברשימתו 'חומר ורוח'⁵⁸ קבל, בגוף ראשון רבים, על חסרונו של קרקע חומרי 'לנשמותינו ולנשימתנו'. עוד הוסיף כי אין ליהודים דבר לצפות לו משולחנם של אחרים, אין תוחלת לתרבות לאומית על אדמת נכר, והציונות, כל עוד אין בה מעשי הגשמה של אנשים פרטיים, תלויה על בלימה; ברוח הזאת התנגד ברשימתו 'על שתי הסעיפים'⁵⁹ להצעות שהציעו באותם הימים הן העיתון דער פריינד הן נחום סוקולוב לפעול למימוש הציונות ובד בבד להוסיף לדאוג לצורכי הקיום בגלות לפי שעה; ברשימתו 'דעת ורצון'⁶⁰ כתב בעניין הזה כי גיבושו של הרצון הלאומי מותנה בהכרת הטעויות ההיסטוריות שעשו היהודים בנידון זה בדורות קודמים, והעלה את התקווה כי יחידי הסגולה השתולים בכל דור ודור ישכילו לקום מתוך העם היהודי ולגבשו לפעולה לאומית אפקטיבית; וברשימתו 'ראשית מאמרים'⁶¹ קבע כי עבודה פנימית של יחידים היא היסוד לכל מפעל קולקטיבי ואין לה לציונות תקווה אם לא תיוסד על עבודה כזאת אלא על אגודות ואספות. נראה כי העיקרון של גאולה לאומית-טריטוריאלית נשא חן בעיניו בזכות הפרגמטיות שהייתה בו, ולפיכך כאשר התעורר במחצית השנייה של 1903 הדיון הסוער בפרשת אוגנדה בתנועה הציונית, לא פסל ברדיצ'בסקי את האופציה האוגנדית פסילה עקרונית. ברשימתו 'מן היום'⁶² טען שההצעה להתיישבות היהודים במזרח אפריקה מלאה פגמים וסיכויי המימוש שלה מפקפקים ביותר, אבל עצם הרצון הלאומי לנטוש את חיי הסוחרים בגלות ולבוא כחלוצים למקום חדש היה בעיניו מבורך כשהוא לעצמו משום שהעיד על כוח חיים קיבוצי המפעם בקולקטיב היהודי. ברשימתו 'מדינת היהודים',⁶³ שפורסמה הפעם בהמגיד, הציג עמדה מורכבת כלפי מאמריו של ש"י רחלזון בהצפירה בזכות תכנית אוגנדה. לדבריו, עצם הניסיון למצוא ליהודים טריטוריה חלופית הוא מעניין ומעודד, אבל אם באמת תחרות הציונות רעיון זה על דגלה ותנטוש את המחויבות לארץ ישראל, הרי היא כאילו מתיזה בזה את ראשה שלה.

על אף הפתיחות המסוימת שבחן בה ברדיצ'בסקי את רעיון אוגנדה, הוא היה ונשאר תומך מובהק בציונות הארץ-ישראלית, ולא זו בלבד אלא שמרשימותיו בהצפירה הוא מתגלה כציוני מעשי מובהק, הרואה בויקה הממשית לארץ את יסוד קיומה ואת נשמת אפה של הציונות. מעשה הבנייה וההתיישבות בארץ ישראל היה בעיניו חשוב פי כמה מן הדיונים המופשטים החוזרים על עצמם מדי שנה בקונגרסים הציוניים, והוא גרס שעל ארץ ישראל לשמש מקלט ממשי ליהודים ולא רק מרכז רוחני המקרין מאורו אל התפוצות, כנוסת חזונו

.58 2.9.1903

.59 6.9.1903

.60 26.5.1903

.61 22.3.1903

.62 19.10.1903

.63 23.10.1903

של אחד-העם. ברוח זו ציטט לאות הזדהות ברשימתו 'הערות'⁶⁴ ממאמריהם של משה סמילנסקי, יהושע גולדפרב, יהושע אייזנשטדט וזלמן אפשטיין, הקוראים להפסיק את ההיסמכות על אפוטרופסות ולהתחיל לבסס את חיי היישוב היהודי בארץ ישראל על עבודה ויזמה עצמית, במקום להפליג בדיבורים עד אין קץ בקונגרסים הנעשים בארץ והעתידים להצטרף ברבות הימים לחשבון גדול. בדיון בתשתית העקרונית והסמלית של הקיום היהודי קבע ברשימתו 'חוקי חיים'⁶⁵ כי לשלושת עיקרי היהדות (השבת, ההשגחה הפרטית ואחריותו המוסרית של האדם למעשיו) יש להוסיף את הארץ: תנו לנו אבנים להניח עליהן את ראשו – קבע – ואז נוכל לחלום. באותה רשימה התנגד לתפיסתו של אחד-העם, שראה בארץ ישראל מרכז רוחני והתעלם מן הצורך של העם בפתרון מעשי ארצי, את ההתנגדות נימק בדרישתו המעשית של העם לפתרון כלכלי-ארצי. מתוך דבקותו בעקרון הציונות המעשית התערב, במאמר נרחב בהזמן, 'לשאלת היום',⁶⁶ בוויכוח שהתנהל אז בין הרצל לאוסישקין על הניגוד בין הציונות המדינית לציונות המעשית. הוא צידד במפורש בעמדותיו של אוסישקין ומתח ביקורת על נטייתו של הרצל להמעיט בערכו של מעשה ההתיישבות בארץ ישראל.⁶⁷ מדי פעם אפילו נחלץ להשיא עצות מעשיות לראשי הציונות כיצד לחבב את ארץ ישראל על היהודים היושבים בגלות. ברדיצ'בסקי העלה ברשימתו 'וראיתם אותה'⁶⁸ שתי עצות כאלה: לדאוג לחיבורם של ספרים מאוירים מושכי לב המביאים ממראותיה של הארץ, ולשלוח את צעירי ישראל המוכשרים לשהות שנה-שנתיים בארץ ישראל כדי שישביעו את נפשם במראותיה, כשם שכל בן תרבות אירופי יודע כי הוא חייב לבקר באיטליה ולראות את שכיות החמדה שלה כחלק הכרחי בחינוכו הרוחני.

עם כל חיבתו והוקרתו של ברדיצ'בסקי לאיכרים העבריים הנאחזים באדמת הארץ, הוא האמין כי גורלו של הניסיון הציוני יוכרע במערכה התרבותית וכי בנייתה של תרבות עברית חדשה, תחילה בגולה ולאחר מכן בארץ ישראל, היא היסוד והיא התכלית של המהפכה היהודית המודרנית כולה. הוא קבע במפורש ברשימתו 'לאומיות ותרבות'⁶⁹ כי הפתרון הלאומי לשאלת היהודים תלוי במהותה ובצביונה של תרבותם המתחדשת, ולה אין סיכוי של ממש להתקיים ולפרוח בארצות גויים על תרבויותיהן הלאומיות הדומיננטיות. לכן דרוש

64. 14.9.1903.

65. 2.10.1903.

66. 27.11.1903.

67. עם זאת, לא נמנע ברדיצ'בסקי מלמתוח ביקורת על היבטים שונים באישיותו ובפעולותיו של אוסישקין. באותו מאמר, 'לשאלת היום', ביקר את נטייתו של אוסישקין לפאר את עצמו ולהנציח את פעולותיו בעוד הן בעצם התהוותן. ברשימה אחרת, 'יתומים' (13.9.1903), שלל את יזמתו של אוסישקין להעלות לארץ ישראל את יתומי הפרעות בקישינב – יזמה שנראתה לברדיצ'בסקי פעולו רעשני של יחסי ציבור ועיסוק בטפל במקום להתרכז בעיקר – הבטחת עלייתם של המונים.

68. 5.5.1903.

69. 12.10.1903.

לעם ישראל 'עֲרְבוֹן עַמִּי שְׁלָם', כלומר טריטוריה עצמאית שיוכל לפתח בה את חיי הרוח שלו ואת זהותו העצמית ללא השפעות זרות. במאבק על גיבושה של תרבות עברית חילונית ראה ברדיצ'בסקי באחד-העם, כביכול יריבו הרעיוני הגדול, בעל ברית מובהק. לפיכך יצא להשיב מלחמה שצרה ב'מכתב גלוי'⁷⁰ לדברי הזלזול הגסים שהטיח מקס נורדאו באחד-העם בשעת הוויכוח הידוע על אלטנוילנד של הרצל.⁷¹ הפגיעה באחד-העם, אמר ברדיצ'בסקי, משקפת חוסר הבנה וזלזול במפעלו הרוחני של דור עברי שלם, שהרי רק בזכותם של אנשים כאחד-העם יש קיום לאנשים כנורדאו, שבהתנשאותם ה'אירופית' זרים הם להווייה הלאומית היהודית ותלושים ממנה. כדי להשיב באותו מטבע לא נמנע ברדיצ'בסקי מללגלג על דלות כישרונו הספרותי של הרצל עצמו – דלות הניכרת לדעתו גם בדברי הספרות שכתב הרצל לאחר שנעשה מנהיג הציונות.

מילת המפתח בהגותו התרבותית-לאומית של ברדיצ'בסקי היא אפוא 'חילוניות'. מאז הקונגרס הציוני הראשון נהג לפרסם מאמרי התראה ואזהרה מפני סכנת השתלטותם של הרבנים על הציונות, והתנגד בתוקף לכל פשרה עם הפלגים הדתיים בקביעת צביונה של התנועה הלאומית הצעירה. קו זה ניכר במלוא עוזו ברשימותיו בהצפירה, שהיו המשך ישיר להתבטאויותיו של ברדיצ'בסקי ב'פולמוס התרבות', אותו פולמוס שסייע את התנועה הציונית מ-1897 ואילך. ברשימתו 'המסורת והחיים'⁷² ביטא בחדות את עיקרי תפיסתו בעניין זה והזהיר מפני טשטוש הגבולות בין החידוש המכריע שבציונות ובין מסורת הדורות, ומפני כל ניסיון לפשר בין הציונות לדת. ברשימתו 'לב אחד'⁷³ מתח ביקורת על נחום סוקולוב משום שהסכים לפיצולה, הממאיר לדעתו, של התרבות הלאומית לאפיק דתי ולאפיק חילוני. אוי לפשרה כזאת, אמר, הנוטלת מן המהפכה הציונית את עיקר תכליתה, שהיא לספק חלופה לעולם המסורת היהודית. ברשימתו 'שלום'⁷⁴ הזהיר מפני הטשטוש המסוכן בין ספרי אמונה תמימים להטפות דתיות המתכסות במחלצות דעת ומחקר. ברשימתו 'רשימות'⁷⁵ יצא נגד מדיניותה של חברת 'נתיבות ציון' של תנועת 'המזרחי', המעודדת רכישת קרקעות בארץ ישראל ואוסרת על תמיכה בבתי ספר ובוועדי חינוך שריח 'קולטורה' חילונית נודף מהם. אפשר היה לכבד את התנגדותה העקיבה של חברה זו לתרבות החילונית, העיר ברדיצ'בסקי, אילולא נהגה להתנאות בעצמה באנשיה בעלי החינוך האוניברסיטאי. על עוד סתירה פנימית בהתנהגותה של תנועת 'המזרחי' הציב ברדיצ'בסקי ברשימה אחרת,

70. 26.3.1903.

71. ראו: ש' לסקוב, 'הריב על אודות אלטנוילנד', הציונות, טו (1990), עמ' 35-53; י' גולדשטיין, אחד-העם: ביוגרפיה, ירושלים 1992, עמ' 299-304.

72. 24.9.1903.

73. 27.5.1903.

74. 28.6.1903.

75. 23.7.1903.

שנשאה גם היא את הכותרת 'רשימות'.⁷⁶ ברשימה הזאת תמה כביכול על התנגדותה של התנועה הזאת שישוב גברים ונשים יחד, ובה בעת היא מקבלת אל שורותיה מי שאינם שומרי מצוות כדי להגדיל את חלקה בקופה הלאומית. ברשימה 'סבלנות'⁷⁷ הוקיע ברדיצ'בסקי את תמיכתה של התנועה הציונית בבניית בתי כנסת בקהילות ישראל בגולה, לדעתו מעשה זה הוא בבחינת הרס עצמי, הרס של אֶשיותיה שלה. ברשימה הזאת וברשימה אחרת – 'סבלנות ואמת',⁷⁸ מתח ברדיצ'בסקי ביקורת על עמדתו הפשרנית של הסופר מִזֶה לבית מִזִים (פסידונים של משולם כץ מקרמניץ), שהמליץ במאמרו 'הסבלנות החיובית'⁷⁹ לקרב בסבלנות את תנועת 'המזרחי' לציונות. 'לא בסבלנות ואמת עשויה' ייוושע העם, כתב בתגובה, 'כי אם בחיים וכיבוש דרך לחיים'.

רמז לתכניה הממשיים של התרבות הלאומית החדשה ששיווה ברדיצ'בסקי לנגד עיניו אפשר למצוא ברשימתו 'עטרה ליושנה'.⁸⁰ כל תנועה לאומית-תרבותית מאמצת לה ספרי מופת מן הקלסיקה הלאומית, כתב, וכשם שחזרו והציבו חלוצי תנועת ההשכלה את התנ"ך במרכז עולמם, כן יש לקוות שתשיב התנועה הציונית לתחייה את ספרי ההיסטוריה של יוסף בן-גוריון.⁸¹ מלבד זאת, הציע לחזור אל התלמוד הירושלמי, יצירה ארץ-ישראלית האוצרת בתוכה את רוחה האותנטית הקדומה של הארץ. שני האזכורים המאלפים האלה (שברדיצ'בסקי מציין כי הם רק בבחינת דוגמאות) מעידים אף הם כי התרבות העתידה לצמוח בארץ ישראל נתפסה בעיניו בראש ובראשונה כיונקת ממקורותיה הפנימיים של המורשת היהודית, אם כי בהקשר חדש, חילוני. אף כאן ניכרת הקרבה העקרונית בין תפיסותיו של ברדיצ'בסקי לתפיסותיו של אחד-העם, ומתערער שוב המוניטין המקובל שיצא לו כסוכנה המובהק של יפיותו של יפת באהלי שֵם. אכן, בימים שכתב ברדיצ'בסקי את רשימות הפולמוס האלה, המעורבות כלי-כולן ביום-יום ובהם צופות פני עתיד, כבר כיוון את לבו לצלילה עמוקה בעבר הלאומי. הוא עמד על ספו של מסלול המחקר והעיון בחידותיה הקדומות ביותר של ההיסטוריה היהודית, והכין את עצמו לאיסופם השיטתי של אוצרות הספרות העממית היהודית לדורותיה, אם נוצרו בארץ ישראל ואם נוצרו בגולה.

76. 7.9.1903.

77. 6.8.1903.

78. 8.12.1903.

79. הצפירה, 28.6.1903.

80. 8.4.1903.

81. הכוונה לספר יוסיפון, חיבור היסטורי-אגדי מימי הביניים על תולדות עם ישראל המיוחס ליוסף בן-גוריון. ברדיצ'בסקי הוקסם מספר זה בילדותו, וחזר וקרא בו כל חייו. את רשמי קריאתו הנרגשת בו כילד הנציח בספורו 'בדרך רחוקה' (תר"ס), ואת השם העברי שאימץ לו, בן-גוריון, קבע גם בהשראת שמו של מחבר ספר יוסיפון.

ו. סיכום: דיווח מתוך מהפכה

ביומה האחרון של שנת 1903 שיגר ברדיצ'בסקי מכתב אל חותנו יעקב רמברג בוורשה, מכתב המסכם את מצבו האישי והספרותי עם תום השנה. המכתב אפוף נכאים. ניכר שברדיצ'בסקי מוטרד ואף מדוכא מעצם הדבר שאיש כמוהו, סופר בְּשֵׁל בעל מעמד, מוניטין וכישרון שאינם מוטלים בספק, העומד על סף שנתו הארבעים, אינו מצליח להתפרנס מפרי עטו אפילו בתקופה שמתרבות בה הבימות הספרותיות למיניהן ומשגשגות. את האשמה הוא תולה במצבה המעורער של קהילת הספרות העברית, שאין בה מחויבות לרציפות ולהתמדה במפעלים ספרותיים ואין בה כלל דפוסי יחס תקינים לאנשי הרוח: 'זהו הדבר, אצלנו אין המשך בעבודה. אם אצלם יילחם האדם הסופר מלחמה קשה עֲדֵי יתפרסם ולרוב יירד לטמיון בלי שיתפרסם, אצלנו גם זה לא יועיל. [...] מה כל זה? ימים לאדם שכבר ימי הנסיון יכלו, רק הכוחות יכלו ויישאר שממון נפש ותלייה באוויר'.⁸² עם זאת, הוא מודה, התעקשותו להוסיף ולפרסם מפרי עטו בעיתונות גם בסיטואציה תרבותית מתסכלת זו ולמרות הידיעה שהגמול החומרי מפוקפק נובעת מן הצורך המפעם בו להשמיע את קולו ברבים ולפרוק את אשר על לבו: 'ועם זה החפץ להגיד כל מה שבלב הוא עוד גדול וחזק משאלת הלחם ומגידיים אם בכה ואם בכה'.

בדצמבר 1903 נפסקה השתתפותו הקבועה של ברדיצ'בסקי בהצפירה. במכתבו לנחום סוקולוב תירץ זאת במורת רוחו מן הקו הפוליטי שנקט העיתון. 'אין לי מקום מדיני בהצפירה לפי רוחה עתה',⁸³ כוונתו הייתה, קרוב לוודאי, לנטייתו של העיתון, וסוקולוב בראשו, להתקרב לעמדתו של הרצל בפולמוס אוגנדה מאז הקונגרס הציוני השישי.⁸⁴ חינוק לכך אפשר למצוא בהערה שרשם ברדיצ'בסקי ביומנו באוגוסט 1903 – 'מאז ימי הקונגרס מתפרקת העבודה המשותפת בהצפירה'.⁸⁵ יש לשער שגם הרוגו הגובר שהרגיש מחמת ההתייחסות הקלוקלת של מערכת העיתון אליו, שאותה תינה בפירוט במכתביו לסוקולוב, חיזק את החלטתו לפרוש מכתבת מדורו הפובליציסטי. אך הסיבה העיקרית הייתה כנראה השתקעותו הגוברת בעבודת המחקר, שלכדה אותו בחבלי קסם. בנובמבר 1903 התווה את תכנית ספרו על חיי משה, ושקע בשקיקה בעולמה של ביקורת המקרא, שעתיד היה להוליכו כעבור כשנה אל ראשית עבודתו העיקרית בתחום זה, הספר סיני וגריזים. בד בבד הניח ב־1904 את היסוד לסדרת האנתולוגיות שלו על האבות המייסדים של החסידות. הפרישה מכתביה עיתונאית שוטפת גבתה מברדיצ'בסקי מחיר כלכלי כבד, ודומה כי שנת 1904 הייתה הקשה והנוראה ביותר מבחינה זו משום שהגיעו בה הוא ובני ביתו כמעט

82. המכתב מתפרסם במלואו בנספח ב להלן.

83. ברדיצ'בסקי לסוקולוב, 16 בינואר 1904. הולצמן, 'הסופר ועורכו', עמ' 162.

84. ראו: מ' גלבע, 'הצפירה', לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים תשנ"ב, טור 177.

85. 'פרקי יומן', דצמבר 1902 – דצמבר 1904, בתוך: הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, עמ' 48.

עד פת לחם ונאלצו למחול על גאוותם ולפנות בקריאות עזרה נואשות אל משפחתה המבוססת של רעייתו בוורשה.

השתתפותו של ברדיצ'בסקי בהצפירה במדורו 'על הפרק' במשך כל שנת 1903 היא פרק ייחודי ביצירתו משום שהייתה זו התנסותו היחידה בכתיבה יום-יומית של פובליציסטיקה עיתונאית שוטפת המערבת תגובות פוליטיות עם הערות בענייני תרבות וספרות. בחינתן המרוכזת של עשרות רשימותיו העיתונאיות בהקשרים המידיים שנכתבו בתוכם מעשירה את דיוקנו כאיש רוח, מרעננת את המוסכמות שהשתגרו בשרטוט תמונת עולמו ועשויה אף לערער את מקצתן. כך למשל יצאו לברדיצ'בסקי מוניטין של יוצר אקספטיבי, אקספרסיבי ודיוניסי, החווה את העולם מתוך פרספקטיבה קיצונית, סוערת ומועצמת; אך מן הרשימות שלפנינו עולה שאיפה חזקה לסדר, לבהירות, לקביעת תחומים וגבולות בחיים ובספרות, ועמה כיסופים ליצירת תרבות לאומית המתבססת על מערכת של איזונים שקולים ומדודים בין כל אגפיה ורבדיה. נהוג גם לתאר את ברדיצ'בסקי כמגלמו המובהק של המרד בעבר היהודי וכנביא העבריות החדשה המציבה חלופה רבת-און לרוחניות הגלותית המסורתית. ואולם התמונה המצטיירת מרשימותיו אלה מורכבת הרבה יותר, שכן עולים ממנה ביטויים עמוקים של דאגה אמפתית להמשך קיומה של היהדות ההיסטורית במסגרותיה המסורתיות במזרח אירופה, ובד בבד התעניינות רחבת היקף בחייהן ובגורלן של הקהילות היהודיות במרכזי ההגירה החדשים שמעבר לים. עוד מוסכמה המתערערת כאן במידה רבה היא המוסכמה שלפיה היה ברדיצ'בסקי המטיף הגדול לפתיחת תרבות אירופה בפני צעירי ישראל, ברוח הקריאה 'צר לנו המקום' שהשמיע ב־1896 בתחילת הוויכוח הנודע שלו עם אחד-העם. אך בפועל נשאר ברדיצ'בסקי צמוד כל ימיו למרחב היהודי-עברי בלבד. תמונת התרבות העולה מן הרשימות שלפנינו מתבססת על חיבור אורגני אל נכסי הרוח היהודיים ועל הסתייגות מפורשת מן הנטייה להתבטל לפני תרבות הגויים או לשאוב מהם אסמכתאות. רשימותיו של ברדיצ'בסקי במדורו 'על הפרק' משרטטות דיוקן חד של השקפתו הציונית, ואף מערערות במידה מסוימת על המוסכמות הרווחות בסוגיה זו.

שלא כמו התפיסה הרואה בברדיצ'בסקי סוג של ציוני אליטיסטי-אידאליסטי, בעל תורה המתאימה ליחיד סגולה בלבד, הוא מתגלה כאן כתומך מובהק של הציונות המעשית, המסתייג מן הציונות המדינית נוסח הרצל מזה ומן הציונות הרוחנית של אחד-העם מזה. שלא כמו הנטייה הרווחת להדגיש את פקפוקיו ואת רתיעותיו מן הציונות כרעיון וכמעשה, נחשפת כאן תמיכתו הפשוטה והחד-משמעית בציונות כפתרון אפשרי יחיד ליהודים המתלבטים בין זהויותיהם האזרחיות השונות ובין ייחודם הלאומי. בעיקר עולה מדבריו מודעות חילונית עזה ומפורשת, המתבטאת בדבקות בחזון התרבות העברית כיסוד התחייה הלאומית מכאן, ובהתנגדותו המוחלטת לכל התפשרות שהיא עם חוונם ושאיפותיהם של החוגים הדתיים שהצטרפו לתנועה הציונית מכאן.

ניגוד גמור מצטייר בין התרפקותו של ברדיצ'בסקי במקצת רשימותיו על מסגרת החיים היהודית המסורתית, מוסדותיה, מנהגיה וספרות הקודש שלה ובין האיבה שהפגין ברשימות אחרות כלפי סכנת ההשתלטות החונקת של היהדות הדתית על התנועה הלאומית הצעירה,

החילונית ביסודה. אין זו הסתירה היחידה שאפשר למצוא בתוך עשרות הרשימות שפרסם בהצפירה ב-1903, וביניהן לחלקים אחרים ביצירתו. המערכת המורכבת של עמדותיו ורגישויותיו, שאינה ניתנת למיצוי בתוך הנוסחאות התמציתיות המשמשות בדרך כלל לאפיון משנתו, משקפת את המורכבות רבת-ההניגודים של אישיותו היוצרת ושל תמונת העולם שלו. העיון בכתיבתו הפובליציסטית בגרסתה הראשונית בדפי העיתון היומי ממחיש ביתר שאת את כוחה האותנטי של עמידתו בצומת ההיסטורי בתולדות ישראל על סף המאה העשרים, סיטואציה מהפכנית של משבר ומפנה, שיצירתו של ברדיצ'בסקי היא אחד הקולות העמוקים שבקעו מתוכה.

נספח א

רשימת חיבוריו העבריים של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי שפורסמו בשנת 1903

- בכל פריט נרשם מראה מקום מלא של פרסומו הראשון, ואם כונס בספריו של ברדיצ'בסקי, צוינו בסוגריים מרובעים שם הספר, שנת פרסומו ומספרי העמודים. הקיצור כ"מ מפנה אל: כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי): מאמרים, תל אביב תש"ך. הקיצור כ"ס מפנה אל: כתבי מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצ'בסקי): סיפורים, תל אביב תש"ך.
1. 'מעט לעת (I)', הזמן (חצי-שבועון), כרך א, גיליון 1, כ"ג בשבט תרס"ג (22.1.1903), עמ' 13 (על הסיפור 'הפושע' מאת שלום אש בספר השנה. לא כונס).
 2. 'על הפרק: א. הווה ועבר; ב. לפנים ולאחור', הצפירה, כרך ל, גיליון 16, ד' בשבט תרס"ג (1.2.1903), עמ' 1 (לא כונס).
 3. 'מעט לעת (I)', הזמן, כרך א, גיליון 3-4, ו' בשבט תרס"ג (3.2.1903), עמ' 11-12 (על הסיפור 'ניצוץ קדוש' מאת יהודה שטיינברג בספר השנה. לא כונס).
 4. 'מעט לעת (I)', הזמן, כרך א, גיליון 5, ט' בשבט תרס"ג (6.2.1903), עמ' 5-6 (על הסיפורים 'עזרה בצרה' מאת אז"ר ו'שתי נשים צרות' מאת זפר"ן בספר השנה. לא כונס).
 5. 'מעט לעת (II)', הזמן, כרך א, גיליון 9, כ"ב בשבט תרס"ג (19.2.1903), עמ' 8-9 (סקירה על 'לוח אחיאסף'. לא כונס).
 6. 'על הפרק: א. מוקדם ומאוחר; ב. כהונה', הצפירה, כרך ל, גיליון 32, כ"ב בשבט תרס"ג (19.2.1903), עמ' 1-2 (כונס: בספר, תרס"ז, עמ' 7-8; כ"מ, עמ' קס).
 7. 'על הפרק (פירושים והערות): א. מבראשית; ב. אבן מאסו', הצפירה, כרך ל, גיליון 34, כ"ה בשבט תרס"ג (22.2.1903), עמ' 1-2 (הקטע השני כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 46-47; כ"מ, עמ' עא).
 8. 'על הפרק: א. בפתחי שערים; ב. עלי קרת', הצפירה, כרך ל, גיליון 37, כ"ח בשבט תרס"ג (25.2.1903), עמ' 2 (לא כונס).
 9. 'מעט לעת (III)', הזמן, כרך א, גיליון 13, ו' באדר תרס"ג (5.3.1903), עמ' 9 (על סיפורי יהודה שטיינברג, זפר"ן ומרדכי בָּעֶרֶךְ במאסף של המליץ. לא כונס).

10. 'על הפרק: א. יהדות ואנושיות; ב. בחכמה ובמנין', הצפירה, כרך ל, גיליון 46, ט' באדר תרס"ג (8.3.1903), עמ' 1-2 (לא כונס).
11. 'על הפרק: א. בין המצרים; ב. מבית ומחוץ', הצפירה, כרך ל, גיליון 48, י"א באדר תרס"ג (10.3.1903), עמ' 2 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 21-22, 54-55; כ"מ, עמ' סג-סד, עג).
12. 'על הפרק: א. בראשית; ב. אנוחות', הצפירה, כרך ל, גיליון 50, י"ג באדר תרס"ג (12.3.1903) עמ' 1 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 35-38; כ"מ, עמ' סז-סח).
13. 'על הפרק: א. זוגות; ב. למקרא ולשעשועים', הצפירה, כרך ל, גיליון 52, ט"ז באדר תרס"ג (15.3.1903), עמ' 1 (כונס בקיצורים: כ"מ, עמ' קסד-קסה).
14. 'על הפרק: א. קרן קיימת; ב. חיי עולם ושעה', הצפירה, כרך ל, גיליון 53, י"ז באדר תרס"ג (16.3.1903), עמ' 1 (לא כונס).
15. 'על הפרק: א. כמתוקנים שבהם; ב. ועינינו רואות וכלות', הצפירה, כרך ל, גיליון 55, י"ט באדר תרס"ג (18.3.1903), עמ' 2 (לא כונס).
16. 'על הפרק: א. סדרים; ב. מורים', הצפירה, כרך ל, גיליון 56, כ' באדר תרס"ג (19.3.1903), עמ' 2 (לא כונס).
17. 'על הפרק: ראשית מאמרים', הצפירה, כרך ל, גיליון 58, כ"ג באדר תרס"ג (22.3.1903), עמ' 1-2 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 33-35; כ"מ, עמ' סז, בשם 'החשובן').
18. 'מני קדם (הערות למראה מקומות): א. תנו רבנן; ב. אמר ר' אמא; ג. חייב אדם לראות את עצמו; ד. רבי יהודה בר סימן אומר', הזמן, כרך א, גיליון 18, כ"ה באדר תרס"ג, 24.3.1903, עמ' 7 (לא כונס).
19. 'על הפרק: השפה', הצפירה, כרך ל, גיליון 60, כ"ה באדר תרס"ג (24.3.1903), עמ' 2 (כונס: בשירה ובלשון, תרע"א, עמ' 50-52; כ"מ, עמ' קפב-קפג, בשם 'השפה ומליה').
20. 'על הפרק: קרית ספר', הצפירה, כרך ל, גיליון 61, כ"ו באדר תרס"ג (25.3.1903), עמ' 2 (לא כונס).
21. 'הזרים', הזמן, כרך א, גיליון 19, כ"ז באדר תרס"ג (26.3.1903), עמ' 10-12 (סיפור. כונס: מעמק החיים, תרע"ב, חלק א, עמ' 39-47; כ"ס, עמ' נט-סב, בשם 'השניים').
22. 'על הפרק: מכתב גלוי; אל העורך', הצפירה, כרך ל, גיליון 62, כ"ז באדר תרס"ג (26.3.1903), עמ' 2 (לא כונס).
23. 'על הפרק: א. עבודה שבלב; ב. הערה', הצפירה, כרך ל, גיליון 65, ב' בניסן תרס"ג (30.3.1903), עמ' 2 (לא כונס).
24. 'על הפרק (ליקוטים): א. שה"י פה"י; ב. אות נאמן', הצפירה, כרך ל, גיליון 66, ג' בניסן תרס"ג (31.3.1903), עמ' 1 (לא כונס).
25. 'על הפרק (הערות קטנות על דבר עניינים נכבדים): א. לתולדות החיוב והשלילה; ב. סרח העודף', הצפירה, כרך ל, גיליון 68, ה' בניסן תרס"ג (2.4.1903), עמ' 1-2 (לא כונס).
26. 'על הפרק: ספרי אגורה', הצפירה, כרך ל, גיליון 70, ח' בניסן תרס"ג (5.4.1903), עמ' 2 (לא כונס).

27. 'על הפרק: עטרה ליושנה', הצפירה, כרך ל, גיליון 73, י"א בניסן תרס"ג (8.4.1903), עמ' 2 (לא כונס).
28. 'על הפרק: א. השירה מאין תימצא; ב. והיה אם תשמעו', הצפירה, כרך ל, גיליון 78, י"ט בניסן תרס"ג (16.4.1903), עמ' 2 (לא כונס).
29. 'על הפרק: אני מאמין', הצפירה, כרך ל, גיליון 79, כ' בניסן תרס"ג (17.4.1903), עמ' 2-1 (לא כונס).
30. 'מעט לעת (IV)', הזמן, כרך א, גיליון 25, כ"ו בניסן תרס"ג (23.4.1903), עמ' 11-12 (על הספר נעורי הנשר מאת נחום סוקולוב. לא כונס).
31. 'על הפרק: א. מדרש ומעשה; ב. למשכן', הצפירה, כרך ל, גיליון 88, ב' באייר תרס"ג (29.4.1903), עמ' 2 (לא כונס).
32. 'שימת עין: א. עבדים', המגיד, כרך יב, גיליון 16, ג' באייר תרס"ג (30.4.1903), עמ' 183-184 (לא כונס).
33. 'שלוש מדרגות', המגיד, כרך יב, גיליון 16, ג' באייר תרס"ג (30.4.1903), עמ' 187 (סיפור. כונס: מהעבר הקרוב, תרס"ט, עמ' 82-85; כ"ס, עמ' ק).
34. 'דור הולך', הזמן (רבעון), חוברת א, תרס"ג (ינואר-אפריל 1903), עמ' 63-75 (סיפור. כונס: מעמק החיים, תרע"ב, חלק ב, עמ' 31-45; כ"ס, עמ' רח-ריא).
35. 'על הפרק: א. וראיתם אותה; ב. שלחו לכם עבדים' הצפיר, כרך ל, גיליון 93, ח' באייר תרס"ג (5.5.1903), עמ' 2-1 (לא כונס).
36. 'על הפרק: א. עבר ולעז; ב. קודש וחול', הצפירה, כרך ל, גיליון 95, י' באייר תרס"ג (7.5.1903), עמ' 1 (לא כונס).
37. 'על הפרק: הבדלה', הצפירה, כרך ל, גיליון 97, י"ג באייר תרס"ג (10.5.1903), עמ' 1-2 (כונס בשינויים: בספר, תרס"ז, עמ' 5-7; כ"מ, עמ' קנט).
38. 'על הפרק: זכרון לראשונים', הצפירה, כרך ל, גיליון 100, ט"ז באייר תרס"ג (13.5.1903), עמ' 1 (כונס בשינויים: בספר, תרס"ז, עמ' 3-5; כ"מ, עמ' קנח-קנט).
39. 'עולם עובר', הזמן, כרך א, גיליון 32, י"ז באייר תרס"ג, 14.5.1903, עמ' 9-10 (סיפור. כונס: מהעבר הקרוב, תרס"ט, עמ' 55-59; כ"ס, עמ' קצג).
40. 'על הפרק: בינו שנות עולם!', הצפירה, כרך ל, גיליון 101, י"ז באייר תרס"ג (14.5.1903), עמ' 2-1 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 42-44; כ"מ, עמ' סט-ע).
41. 'על הפרק: א. דעת ורצון; ב. הכרח', הצפירה, כרך ל, גיליון 111, כ"ט באייר תרס"ג (26.5.1903), עמ' 2 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 12-14; כ"מ, עמ' ס-סא).
42. 'על הפרק: לב אחד', הצפירה, כרך ל, גיליון 112, א' בסיוון תרס"ג (27.5.1903), עמ' 2 (כונס בקיצורים: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 62-63; כ"מ, עמ' צ, כחלק מן המאמר 'עושי שלום').
43. 'על הפרק: א. 'ערבון'; ב. 'כנסת ישראל', הצפירה, כרך ל, גיליון 113, ב' בסיוון תרס"ג (28.5.1903), עמ' 2-1 (לא כונס).
44. 'על הפרק: חומר לבניין', הצפירה, כרך ל, גיליון 114, ג' בסיוון תרס"ג (29.5.1903), עמ' 2 (כונס בשינויים: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 7-9; כ"מ, עמ' נט-ס).

45. 'על הפרק: היה והווה', הצפירה, כרך ל, גיליון 128, כ"ב בסיוון תרס"ג (17.6.1903), עמ' 2 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 49-50; כ"מ, עמ' עב, בשם: 'הווה ואין').
46. 'שימת עין: דרך קצרה', המגיד, כרך יב, גיליון 22, כ"ג בסיוון תרס"ג (18.6.1903) (כונס: כ"מ, עמ' קסד).
47. 'על הפרק: שבטי ישראל', הצפירה, כרך ל, גיליון 132, כ"ו בסיוון תרס"ג (22.6.1903), עמ' 1-2 (כונס בקיצורים: בחומר וברוח, תרס"ח עמ' 48-49; כ"מ, עמ' עא-עב, בשם: 'אחד וריבוי').
48. 'על הפרק: חסרון להימנות', הצפירה, כרך ל, גיליון 133, כ"ח בסיוון תרס"ג (23.6.1903), עמ' 2 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 44-46; כ"מ, עמ' ע-עא).
49. 'על הפרק: א. שלום; ב. צביעות', הצפירה, כרך ל, גיליון 137, ג' בתמוז תרס"ג (28.6.1903), עמ' 1-2 (הקטע השני כונס בקיצורים: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 61-62; כ"מ, עמ' פט, כחלק מן המאמר 'עושי שלום').
50. 'על הפרק: שניות', הצפירה, כרך ל, גיליון 158, כ"ז בתמוז תרס"ג (22.7.1903), עמ' 1 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 19-21; כ"מ, עמ' סג).
51. 'על הפרק: רשימות', הצפירה, כרך ל, גיליון 159, כ"ח בתמוז תרס"ג (23.7.1903), עמ' 1 (לא כונס).
52. 'על הפרק: הערות', הצפירה, כרך ל, גיליון 160, כ"ט בתמוז תרס"ג (24.7.1903), עמ' 1-2 (לא כונס).
53. 'שימת עין', המגיד, כרך יב, גיליון 29, י"ג באב תרס"ג (6.8.1903), עמ' 333-334 (על הסיפור 'תורה וגדולה' מאת נ"ה יפת בהשילוח. לא כונס).
54. 'על הפרק: סבלנות', הצפירה, כרך ל, גיליון 171, י"ד באב תרס"ג (6.8.1903), עמ' 2 (כונס בשינויים: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 54-57; כ"מ, עמ' פז-פח, כחלק מן המאמר 'הציונות והסבלנות').
55. 'על הפרק: אחת ושתיים', הצפירה, כרך ל, גיליון 189, ד' באלול תרס"ג (27.8.1903), עמ' 2 (כונס בקיצורים: בשירה ובלשון, תרע"א, עמ' 56-57; כ"מ, עמ' קפד).
56. 'על הפרק: חומר ורוח', הצפירה, כרך ל, גיליון 194, י' באלול תרס"ג (2.9.1903), עמ' 1 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 25-27; כ"מ, עמ' סד-סה, בשם: 'תרעא ודרתא').
57. 'על הפרק: על שתי הסעיפים', הצפירה, כרך ל, גיליון 197, י"ד באלול תרס"ג (6.9.1903), עמ' 1-2 (כונס בשינויים ניכרים: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 48-51; כ"מ, עמ' פה-פו, בשם: 'מזה ומזה').
58. 'על הפרק (פירושים והערות), א. רשימות; ב. מעט והרבה', הצפירה, כרך ל, גיליון 198, ט"ו באלול תרס"ג (7.9.1903), עמ' 2 (הקטע הראשון כונס: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 63-65; כ"מ, עמ' פט-צ, כחלק מן המאמר 'עושי שלום').
59. 'על הפרק: נאה דורשים', הצפירה, כרך ל, גיליון 202, י"ט באלול תרס"ג (11.9.1903), עמ' 2 (לא כונס).
60. 'על הפרק: יתומים', הצפירה, כרך ל, גיליון 203, כ"א באלול תרס"ג (13.9.1903), עמ' 2 (לא כונס).

61. 'על הפרק: הערות', הצפירה, כרך ל, גיליון 204, כ"ב באלול תרס"ג (14.9.1903), עמ' 2 (לא כונס).
62. 'בני אבות', הזמן, כרך א, גיליון 68, כ"ו באלול תרס"ג (18.9.1903), עמ' 15-17 (סיפור. כונס: מהעבר הקרוב, תרס"ט, עמ' 46-54; כ"ס, עמ' קעו-קעח, בשם: 'ראשי אבות').
63. 'על הפרק: המסורת והחיים', הצפירה, כרך ל, גיליון 211, ג' בתשרי תרס"ד (24.9.1903), עמ' 2 (כונס בשינויים: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 52-54; כ"מ, עמ' פו-פו, כחלק מן המאמר 'הציונות והסבלנות').
64. 'אנשים וספרים: I', הזמן, כרך א, גיליון 70, ערב יום הכיפורים תרס"ד (30.9.1903), עמ' 10-13 (על ראובן בריינין. כונס בקיצורים: בערב, תר"ע, עמ' 27-36; כ"מ, עמ' רכ-רכג, בשם: 'ראובן בן מרדכי בריינין: זיכרון').
65. 'על הפרק: חוקי חיים', הצפירה, כרך ל, גיליון 217, י"א בתשרי תרס"ד (2.10.1903), עמ' 2 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 28-30; כ"מ, עמ' סה-סו, בשני קטעים נפרדים: 'חוקי חיים' ו'אוויר').
66. 'חג המוות', הזמן, כרך א, גיליון 71, י"ד בתשרי תרס"ג (5.10.1903) (סיפור. כונס: מהעבר הקרוב, תרס"ט, עמ' 66-68; כ"ס, עמ' רכא-רכב).
67. 'על הפרק: לאומיות ותרבות', הצפירה, כרך ל, גיליון 221, י"ח בתשרי תרס"ד (12.10.1903), עמ' 2 (כונס: בחומר וברוח, תרס"ח, עמ' 31-33; כ"מ, עמ' סו-סז).
68. 'אנשים וספרים: II', הזמן, כרך א, גיליון 72, כ"א בתשרי תרס"ד (12.10.1903), עמ' 9-12 (על חיי שלמה מימון. כונס: פרי ספר, תרע"א, עמ' 36-44, כחלק ראשון במאמר 'שני ספרים'; כ"מ, עמ' רא-רג, כחלק ראשון במאמר: 'שלמה מימון ומשה הס').
69. 'על הפרק: מן היום', הצפירה, כרך ל, גיליון 224, כ"ד בתשרי תרס"ד (15.10.1903), עמ' 2 (לא כונס).
70. 'על הפרק: הפרוזה', הצפירה, כרך ל, גיליון 227, כ"ח בתשרי תרס"ד (19.10.1903), עמ' 1-2 (לא כונס).
71. 'מדינת היהודים', המגיד, כרך יב, גיליון 37, ב' בחשוון תרס"ד (23.10.1903), עמ' 418 (לא כונס).
72. 'שלום בית', המגיד, כרך יב, גיליון 38, ט' בחשוון תרס"ד (30.10.1903), עמ' 433 (סיפור. כונס: מהעבר הקרוב, תרס"ט, עמ' 78-81; כ"ס, עמ' קצב-קצג).
73. 'אנשים וספרים: III', הזמן, כרך א, גיליון 79, כ' בחשוון תרס"ד (10.11.1903) (על זלמן אפשטיין. לא כונס).
74. 'לשאלת היום', הזמן, כרך א, גיליון 80, כ"ג בחשוון תרס"ד (13.11.1903), עמ' 1-3; גיליון 84, ז' בכסלו תרס"ד (27.11.1903), עמ' 2-4 (כונס בקיצורים ובשינויים: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 22-32; כ"מ, עמ' עח-פא, בשם: 'הרצל ואוסישקין').
75. 'אנשים וספרים: IV', הזמן, כרך א, גיליון 83, ה' בכסלו תרס"ד (24.11.1903), עמ' 6-7 (על רומא וירושלים של משה הס. כונס: פרי ספר, תרע"א, עמ' 44-48, כחלק שני במאמר 'שני ספרים'; כ"מ, עמ' רד-רה, כחלק שני במאמר: 'שלמה מימון ומשה הס').

על משמר האומה

76. 'על הפרק: סבלנות ואמת', הצפירה, כרך ל, גיליון 270, י"ט בכסלו תרס"ד (8.12.1903), עמ' 1 (כונס בשינויים: מימי המעשה, תרס"ח, עמ' 57-60; כ"מ, עמ' פח-פט, כחלק מן המאמר 'הציונות והסבלנות').

נספח ב

מכתבו של מ"י ברדיצ'בסקי אל חותנו יעקב רמברג (31 בדצמבר 1903)⁸⁶

אב יקר,

חווה⁸⁷ הודיעה לנו מהמשלוח עם הכסף. עוד הפעם תודה מאת עמנואל.⁸⁸ אבל לא אכחד, לבנו נוקף פן לא השיב אותו האיש את השקלים והם אחרים. והיה אם באמת חושדים אנו בכשרים, אלוה' הסליחות יסלח לנו.⁸⁹

בדבר הדברים לרחלה הצטערנו מאוד. הדבר פשוט: מותרות גמור. אנכי קניתי לרחלה בחורף העבר מנעלי שיער טובים בעד ט"ו שקלים שעודם כחדשים והיא נושאת אותם עתה בימי הקור ומנעליה האדומים אשר שלחו לה למנה [למתנה] נשאר לימי הקיץ. יש לה לרחלה שני מעילי חורף [ב]אותו הטוב של השיער והמְעִטָף ושניהם דיים כל צרכם. ומה גם כי מלבד הטיוול הקטן לאור הבוקר אחרי החלב של עמנואל ואחר כך לקנות צרכי הצהריים אין אנו הולכים כלל, אחרי שלא נוכל להשאיר את התלמיד־חכם הקטן יחידי בבית וללכת כל אחד בפני עצמנו; אין חשק ואין גם כן עת, אחרי שסוף כל סוף אנוסה רחלה לשבת בית ולשמור את מועד שעויתה. גם הבגדים האחרים תלויים בארון כאילמים מבלי שימוש ולמה עוד להוסיף עליהם לא לצורך. לנו דברים אחרים נוגעים בדבר ביסוס מצבנו ופתרון מלחמת הקיום הקשה, ומתנות בעידנא הדין [בזמן הזה] כשך בשירים על לב רע.

בשלהי השנה עת פָּנוּס לנו לחשוב את אשר לפנינו ואנו רואים את הקושי שבדבר. לא המקום גורם, אלא בכלל גם לילידי בית קשה עתה הבסיס של רופאים וגם אלה שבתוך עמם המה יושבים יעבור עליהם זמן רב עדי יבואו אל מנוחת פרי עמלם.⁹⁰ לבני אדם שאינם

86. המכתב שמור בגנזי מיכה יוסף, ארכיון ברדיצ'בסקי בחולון, תיק יעקב רמברג, ומתפרסם בזה לראשונה במלואו. קטע ממנו פורסם בספרו של ע' בן־גריון, רשות היחיד, עמ' 124. על יעקב רמברג וביתו ראו: א' הולצמן, 'אהבת רחל', בתוך: הנ"ל, תמונה לנגד עיני, תל אביב תשס"ב, עמ' 27-33.

87. חוה רמברג־פיגולה (1884-1976), אחותה הצעירה של רחל בן־גריון.

88. עמנואל, בנו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, נולד ב־18 ביוני 1903 והיה או כבן חצי שנה.

89. נראה כי ברדיצ'בסקי ביקש מחותנו שידאג להחזרת חוב שחב לו מישוה בוורשה, וחשד כי חותנו האמיד לא הצליח להוציא מן האיש את הסכום המבוקש ושילם את הכסף מכיסו שלו בלי לגלות לו את הדבר.

90. רחל בן־גריון ניסתה באותם הימים להתבסס במקצועה כמְרַפֵּאת שיניים בברסלאו, ונתקלה בקשיים רבים, כמפורט בתוך: בן־גריון, רשות היחיד, עמ' 122.

עשירים מבית, או שאין אפשר להם ללוות ולחזור וללוות מימין ומשמאל אין אפשר כלל לחכות כל אותו הזמן הארוך, וכל אותו הרעיון לבסס את ביתנו על מעשי ידינו ברפואת שיניים ובעשיית שיניים הוא רק דבר עתידי שכבר דורש יכולת החיכוך לזמן רב, שלו באמת כבר יכולנו זה, כי אז הלא לא היה לנו שאלה קשה כלל. במה שנוגע אלי עוד הדברים יגיעים ביותר. צא ולמד, באותה שעה לא היינו צריכים לחיות מיד לפה. כתבתי והדפסתי בדי שפות⁹¹ ומה עלתה בידי? ולא בלבד, עתה גם זה אין לי. לא היה לנו שנת עיתונים ומפעלים ספרותיים חדשים כשנה זו⁹² ולפי שהדברים מונחים, אין לי תקווה להרוויח מעתה גם פעם אחת. זהו הדבר, אצלנו אין המשך בעבודה. אם אצלם ילחם האדם הסופר מלחמה קשה עדי תפרסם ולרוב יירד לטמיון בלי שיתפרסם, אצלנו גם זה לא יועיל. ושלא המקום גורם, צא ולמד מפרישמן וכו'.⁹³ לא היו לי ימי עיבור וחידוש כבימים האלה. רק שבוע אחד בהתמדת כתיבה עבר עלי בשבוע העבר וכבר די בידי לפרנס עיתון שלם לזמן רב מאוד. מה כל זה? ימים לאדם שכבר ימי הנסיון יכלו, רק הכוחות יכלו ויישאר שממון נפש ותלייה באוויר. הן גם חכמת ישראל אינה 'מוצעה על דשאים' כל זמן שאינה מתפרנסת מהרבנות, כלומר מהלחם של רבנות, אבל לו עשיתי בה רק חלק עשירי [מ]מה שעשיתי בספרותנו גם כן לא עמדתי במקום שאני עומד עתה. פשוט, קללת אלוהים רובצת עלינו ומי שאין בידו פְּמָה בפני עצמו, איזה אחיזה בפני עצמו, אין לו רק [אלא] חריקת שיניים. אל תאמין שכל כך תם אני להאמין שדבר זה יפתור את השאלה. יודע אנכי את כל המעצורים שבדבר והקושי שבדבר, אבל תבין שבתנאים כאלה שאני נתון בהם חושבים בזה כמו חושבים בדברים אחרים. ויש שאומר לי, שלו הנחנו כל מה שהוצאנו במפעל ספרותי ואולי אשכנזי פורה יותר מעברי ושייך יותר אל מקומי מעברי כי אז עמדנו עתה על-כל-פנים בתוך החיים וידעו ממני וזה גם הרים את מצבנו. התסיסא גם בכאן והלבבות סוערים לחדשות ודי מאמרי הלועזים שהדפסתי, שניים ב'הדרך' ושניים בה'גענעראלאנצייגער'⁹⁴ שהם הלא רק כטיפה מן הים גם כן העירו מעט. ועם זה החפץ להגיד כל מה שבלב הוא עוד גדול וחזק משאלת הלחם ומגידיים אם בכה ואם בכה.

הוצאתי עתה מעט לבי לפניך. לא בשביל שהנני מבקש הימנך איזה דבר מה, רק כמו שייאמר דאגה בלב איש וכו' ובכאן אין גם איש לדבר. שבתי עתה אל עבודתי המדעית

91. כלומר בעברית, בידיש, בגרמנית וכן ברוסית, שאליה תורגמו באותן שנים כמה מסיפוריו ומאמריו של ברדיצ'בסקי ופורסמו בעיקר בירחון ווסחוד.

92. ב-1903 אכן נוסדו כמה עיתונים וכתבי עת ספרותיים בולטים בעברית, ובהם היומון הצופה, העיתון החצי-שבועי הזמן והרבעון באותו שם הצמוד אליו והירחון הקשת.

93. הכוונה כנראה לכישלוננו של דוד פרישמן לקיים לאורך זמן את שבועונו הדור (1901) בשל מיעוט קוראים ומנויים.

94. ברדיצ'בסקי פרסם באותה שנה מאמרים אחדים בעיתונים הגרמניים *Der Weg* ו-*General Anzeiger für die gesamten Interessen des Judentums*, ובהם 'עברית ויידיש' ו'חסידות'. אלה כונסו ב-1918 בספרו *Zwei Generationen* ונכללו ב-1936 בקובץ מאמריו המתורגמים מגרמנית על אדמת נכר.

על משמר האומה

שהנני מקווה הימנה מה.⁹⁵ אבל אחת מְנַקֵּר במוחי: הדברים כמו שהיו אינם יכולים להימשך עוד הלאה וצריך איזה עצה ומחשבה בעד עתידינו הקרוב והרחוק. ואתה סלח לי כי הרביתי. קיבלתי אתמול מכתב הזמנה מ'הצופה'⁹⁶ לחדש את החתימה. אל נא תעשה זה הלאה. העיתונות מרובה וכל מי שישלח לי דבריו אקרא. לקנות עוד אלה הדברים הטובים איני רוצה.

בדבר החשבונות אל יחֻשַׁב את הספרים ששלח לברנדס, לפוקס ול'הזמן' עלי כמו שעשה.⁹⁷ זה האחרון חדל לגמרי כפי הנראה, לעת עתה איני מקבל לא את השבועי ולא את היומי וגם איני שומע דבר. חובות יש לי משנה שעברה משכר-סופרים כמאה וחמישים שקל שלעת עתה אינם מזומנים אצלי. ליאון רבינוביץ חשב בהזמינו אותי לכתובה שאכתוב בעדו בשביל שהוא 'יהודי טוב' ולטובת ה'זר'גון אהובו – מצה נחושה!⁹⁸ כיוון ששמע ממני תנאים חומריים נחבא אל הכלים. אך למה אדבר מזה שלא להועיל ככולם. – חיו בטוב והיו שלום. אזלת לקרתא הלך בנימוסא.⁹⁹ מי יתן והשנה הבאה תהיה לטובה לכולנו.

שלך

מיכה יוסף

ברסלוי, ערב ראש השנה שלהם 1904

P.S. חוה יקירתי, רחלה מוצאת כי קיצרתי אליך במקום שהיה לי להאריך, ואני מוצא שדברך לא חדשים הם והם אינם אלא ההמשך מכל הדברים שהיו בינינו בימות הקיץ.¹⁰⁰ תביני כי בעת כזאת שאני רואה איך קשים עלינו הדברים להיות, כבר החלנו זה שנה וחצי ועוד אין לנו האלפא ביתא של צרכי ביתנו וגם התקוות לעתיד מעטות, שקשה עלי לייצן לשום אדם להתחיל עוד הפעם לימודיו באופן שאחר איזה שנים יעמוד במקום שאנו עומדים

95. הכוונה כנראה לילקוט האמרות התלמודיות (מת"ם – משנה, תלמוד, מדרש), שברדיצבסקי שקד עליו בשנים 1903-1904, ולא ראה אור עד היום, ואולי לספר חיי משה שהחל אף הוא להתהוות באותם הימים.

96. היומון הצופה ראה אור בוורשה בשנים 1903-1905. ברדיצ'בסקי הוזמן להשתתף בו, אך הדברים לא נסתייעו.

97. יעקב רמברג היה אז שותפו של המוציא לאור בן-אביגדור בהוצאת 'תושיה', שם יצאו לאור ספרי ברדיצ'בסקי, ונראה כי ברדיצ'בסקי מעביר כאן באמצעות חותנו הנחיות למוציא לאור אשר לחלוקת עותקי חנינם של ספריו. האישים הנזכרים הם היסטוריון הספרות היהודי-הדני גיאורג ברנדס, ועורך העיתון המגיד יעקב שמואל פוקס.

98. ליאון רבינוביץ, עורכו האחרון של המליץ, ייסד באותם הימים את העיתון ביידיש דער טאָג, וברדיצ'בסקי השתתף בו בקביעות מראשית 1904.

99. ארמית: ההולך לעיר חייב בנימוסיה.

100. זה חלק מדיאלוג מתמשך בין ברדיצ'בסקי לגיסתו הצעירה, שנהגה להתייעץ עמו בנוגע לדרך האישית והמקצועית שתבחר לה בחיים. וראו מכתבו אליה מ-1905 שפורסם בתוך: א' הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, ד, תל אביב תש"ן, עמ' 21-23.

עתה. הן הלא הקושי אינו מונח באין מלאכה שביד להתפרנס ממנה רק [אלא] באין לנו סביבה ומקום קיים לעבוד עליו וזאת היא המלאכה הקשה ובוזה עלינו להשקיע כל כוחותינו ועיתותינו. מה לך אם תשבי בנקיון שיניים בתור מיילדת או בתור רופאה חולים, אחת הוא הדבר. יש עוד מקום לחשוב למען ההורים להקל עליהם כל מה שאפשר, ואם עתה יעזרו בידך למשל זמן מה אם לא תשיגי משרה, עדי תבואי אל המנוחה, אז יימשך הדבר איזה זמן, תחת שבעת תחלי ללמוד דבר חדש הרי החיכוי כפלים או פי שלוש. זה כל הדבר.